

PRZEMOC RÓWIEŚNICZA

Program edukacyjny

Program został opracowany w ramach kampanii 19 dni przeciwko przemocy i krzywdzeniu dzieci i młodzieży dofinansowanej ze środków Cedrob S.A.

CEL ZAJĘĆ:

Dzieci i młodzież zapoznają się ze zjawiskiem przemocy rówieśniczej i uczą się jak należy postępować w sytuacji przemocy (gdzie szukać pomocy); kształtują prawidłowe postawy społeczne.

ADRESACI:

Dziewczęta i chłopcy w wieku 13-18 lat.

PROWADZĄCY:

Osoby posiadające przygotowanie do pracy z dziećmi i młodzieżą (pedagodzy, psychologowie, pracownicy socjalni), umiejętność moderowania dyskusji i sprawnego formułowania wniosków, pprzgotowane w zakresie tematycznym.

**59% nastolatków doświadczyło przemocy rówieśniczej,
z czego 41% doświadczyło jej w formie przemocy fizycznej,
a 28% w formie przemocy psychicznej.**

**Niemal co piąty (18%) był ofiarą napaści zbiorowej, a co dziesiąty (11%) — znęcania się,
10% nastolatków doświadczyło przemocy w związku.**

**Napaści zbiorowej oraz przemocy fizycznej najczęściej doświadczają chłopcy,
natomiast przemocy psychicznej i znęcania się młodsze nastolatki (11–14 lat).**

Źródło:

„Przemoc Rówieśnicza. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci”, 2013 r.
Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę

WPROWADZENIE

Przed rozpoczęciem zajęć prowadzący przedstawia się i informuje o celu zajęć. Warto ustalić również zasady panujące w grupie w czasie warsztatów – ustalić przerwy, sposób komunikacji (np. mówi jedna osoba, słuchamy się), sposób prowadzenia dyskusji i odnoszenia się do wypowiedzianych poglądów czy spostrzeżeń, tajemnicę. Jeśli grupa składa się z osób, które wcześniej się nie znały warto przeprowadzić gry pozwalające na zapoznanie się uczestników, zapamiętanie imion etc. Jeśli w grupie są osoby, które wcześniej się znały można przeprowadzić ćwiczenie pozwalające na wprowadzenie dobrej atmosfery do dalszej pracy.

CZĘŚĆ PIERWSZA

DEFINIOWANIE I ROZPOZNAWANIE

Materiały: flipchart, markery, kartki, taśma klejąca lub guma (do przyczepiania kartek na ścianie), zdjęcia ilustrujące przemoc rówieśniczą, wydrukowane materiały do zajęć.

Czym jest przemoc

Prowadzący dzieli uczestników na grupy (3-4 osobowe) i prosi aby w grupach zastanowili się nad zdefiniowaniem przemocy. Kiedy mamy z nią do czynienia? Jakie muszą zaistnieć okoliczności, żebyśmy mogli ocenić dane zachowanie jako przemocowe?

Grupy prezentują rezultat swojej pracy i przy pomocy prowadzącego tworzona jest definicja przemocy.

wg Słownika Języka Polskiego:

„Przewaga wykorzystywana w celu narzucenia komuś swojej woli, wymuszenia czegoś na kimś; też: narzucona komuś bezprawnie władza”

wg Niebieskiej Linii:

„Przemoc to intencjonalne działanie lub zaniechanie jednej osoby wobec drugiej, które wykorzystując przewagę sił narusza prawa i dobra jednostki, powodując cierpienia i szkody”.

Wspólnie z uczestnikami prowadzący powinien również omówić okoliczności, które powodują, że mówimy o przemoc.

Intencjonalność – przemoc nie jest przypadkowa. Sprawca chce przejąć kontrolę i władzę nad osobą, która jest jego ofiarą.

Dysproporcja siły – sprawca ma przewagę (fizyczną, psychiczną, materialną itp.). Ofiara jest słabsza, sprawca silniejszy. Każdy kolejny atak pogłębia dysproporcję.

Naruszanie godności i praw – sprawca poniża, ośmiesza, pozbawia praw, przejmuje kontrolę.

Powodowanie cierpienia i bólu – ofiary przemocy doświadczają zarówno szkód fizycznych jak i psychicznych. W efekcie wieloletniej przemocy osoby jej doświadczające mogą dojść do przekonania, że zasługują na takie traktowanie.

Warto zapisać najważniejsze informacje na flipcharcie, a następnie przykleić kartkę z nimi do ściany, tak by mogła stanowić dla uczestników „ściągawkę” w czasie dalszej pracy. Pozwoli to również na usystematyzowanie wiedzy i zapamiętanie informacji.

Formy przemocy

Prowadzący omawia w formie krótkiego wykładu różne formy przemocy – psychiczna, fizyczna, ekonomiczna, seksualna.

Prosi uczestników, żeby podawali przykłady zachowań, które zilustrują omawiane formy przemocy.

Przemoc fizyczna – formy zachowania o różnym stopniu nasilenia – bicie, kopanie, wymierzanie policzków, szarpanie, ciskanie przedmiotami itp.

Przemoc psychiczna – wyśmiewanie poglądów, wyglądu, narzucanie poglądów, wymuszanie określonego zachowania, poniżanie, stała krytyka, pozbawianie godności, kontrolowanie zachowań, kontaktów z innymi osobami itp.

Przemoc ekonomiczna – odbieranie/kontrolowanie zarobionych pieniędzy, uniemożliwianie podjęcia pracy zarobkowej, nie zaspakajanie potrzeb materialnych osób bliskich/zależnych

Przemoc seksualna – wymuszanie pożycia seksualnego, wymuszanie nieakceptowanych pieszczot i praktyk seksualnych, wymuszanie seksu z osobami trzecimi, sadystyczne formy współżycia seksualnego, demonstrowanie zazdrości, krytyka zachowań seksualnych, itp.

Przemoc rówieśnicza

W odniesieniu do zapisanych wcześniej definicji przemocy prowadzący prosi uczestników, by zastanowili się nad tym czym jest przemoc rówieśnicza.

W tworzeniu definicji pomogą fotografie ilustrujące problem. Wiele zdjęć dotyczących przemocy rówieśniczej (bullyingu) można znaleźć w sieci.

Dzieci i młodzież otrzymują zdjęcia i opisują co się na nich wydarzyło – np. grupa dzieci pokazuje placem na ukrywającą twarz w dłoniach dziewczynkę, wyraźnie wyśmiewają się z niej.

Przy omawianiu zdjęć prowadzący zadaje pytania naprowadzające na stworzenie definicji przemocy rówieśniczej – np. kim są sprawcy i ofiary, co jest celem działania sprawców, czy sprawcy działają przypadkowo, niechcący itp.

Cechy przemocy rówieśniczej:

- rozgrywa się między równolatkami lub prawie równolatkami, dotyczy osób niepełnoletnich;
- rozgrywa się w grupach formalnych i nieformalnych;
- wiąże się z łamaniem norm prawnych i społecznych;
- działanie sprawców jest intencjonalne, powtarza się w czasie;
- między ofiarą i sprawcą występuje nierówność sił.

Zebrane w ramach prowadzonej dyskusji spostrzeżenia (cechy przemocy rówieśniczej) prowadzący zapisuje na kartce i przyczepia do ściany.

Formy przemocy rówieśniczej

Prowadzący dzieli młodzież w czteroosobowe grupy. Jeden przedstawiciel grupy otrzymuje rolę do odegrania. Będzie nadawał ton scenie, którą będzie ogrywał razem z grupą. Pozostali uczestnicy nie wiedzą, jaką rolę mu przydzielono. Prowadzący objaśnia zadanie i informuje, że wszyscy uczestniczący w danej scenie są rówieśnikami.

Propozycje scenek:

1.

Do niedawna byłeś najlepszym piłkarzem w klasie i dzięki temu wszyscy liczyli się z tobą i podporządkowywali się. Niedawno do klasy dołączył nowy uczeń i teraz twoja pozycja jest zagrożona. Musisz coś zrobić, żeby o nią zawalczyć.

2.

Zarejestrowałeś najlepszy filmik ever! Widać na nim otyłą koleżankę z klasy, która próbując zrzucić zbędne kilogramy uprawia jogging. Film jest naprawdę bardzo zabawny, bo jest złana potem, porusza się niezdarne i bardzo powoli. Zainteresuj swoim filmem kolegów, będą mieli niezły ubaw.

3.

Do twojej klasy przyszła nowa uczennica, która jest bardzo atrakcyjną dziewczyną. Ma fajne i modne ciuchy, nowoczesną fryzurę, zawsze odpowiedni makijaż. Od razu zwróciła uwagę twoich kolegów. Dziewczynom specjalnie nie przypadła do gustu, ale ponieważ chłopcy są nią zainteresowani, trochę na siłę, ale dziewczyny również spędzają z nią czas. Przez przypadek dowiedziałeś się, że „nowa” mieszka w paskudnej kamienicy, w miejscu, gdzie jest sama patologia. Musisz wykorzystać to przeciwko niej!

Uczestnicy odgrywają scenki, następnie prowadzący omawia je z grupą. Pyta jak czuli się w

swoich rolach – ofiary/sprawcy, dlaczego zachowywali się w określony sposób, co było dla nich zaskakujące, czy odegrane sceny kojarzą im się z czymś co znają, czego doświadczyli itp.

Prowadzący omawia formy przemocy rówieśniczej (mini wykład)

Formy bezpośrednie:

- **Fizyczna** (bicie, szarpanie, popychanie, niszczenie rzeczy, zabieranie i wymuszanie pieniędzy, plucie, kopanie, zmuszanie do wykonywania poniżających, ośmieszających czynności, w tym seksualnych).
- **Słowna** (przezywanie, ubliżanie, wyśmiewanie, grożenie, prowokowanie poprzez np. robienie min lub wyrażanie różnych opinii).

Formy pośrednie:

- **Relacyjna** (wykluczenie z grupy rówieśniczej, namawianie innych do odrzucenia ofiary, rozpowszechnianie plotek).
- **Cyberprzemoc** (nękanie, straszenie, ośmieszanie poprzez wysyłanie sms-ów, e-maili, wiadomości na czatach, umieszczanie lub rozpowszechnianie kompromitujących treści, zdjęć, filmów w Internecie).

Źródło: Fundacja Zobacz Jestem

CZĘŚĆ DRUGA

OFIARY I SPRAWCY PRZEMOCY RÓWIEŚNICZEJ

Materiały: flipchart, markery, kartki, taśma klejąca lub guma (do przyczepiania kartek na ścianie), wydrukowane materiały do zajęć.

Prowadzący dzieli uczestników na cztery grupy. Każda otrzymuje kartkę oznaczoną daną formą przemocy: fizyczna, słowna, relacyjna, cyberprzemoc. Prosi uczestników, aby napisali historie, które ilustrować będą daną formę przemocy rówieśniczej. Historia powinna zawierać następujące elementy:

- charakterystykę ofiary – np. wzorowy uczeń, słaby sportowiec itp.
- charakterystykę sprawcy/sprawców – np. przywódca grupy – silny, wysportowany, przystojny, grupa zabiegająca o jego względy
- określone miejsce zdarzeń – łączące sprawcę i ofiarę;
- sposób postępowania sprawców (przykłady).

Grupy prezentują swoje historie, jednocześnie na ich podstawie na tablicy prowadzący (przy pomocy uczestników zapisuje:

Co charakteryzuje ofiarę?	Co charakteryzuje sprawcę

W ten sposób uczestnicy zbierają pewne cechy, które pokazują w jaki sposób sprawca/sprawcy przejmują władzę nad ofiarą, co sprawia, że sprawcy są „silni”, a ofiary „słabe”.

Prowadzący pyta uczestników co ich zdaniem może sprawiać, że niektóre osoby stają się ofiarami przemocy rówieśniczej (burza mózgów).

- „lizus”, osoba, która za bardzo przymila się nauczycielowi
- „ofiara”, osoba, która słabo radzi sobie ze wszystkim
- „tchórz”, osoba, która wszystkiego się boi, słabszy fizycznie, mniej sprawny
- „inny”, odróżniający się
- „kujon”, za bardzo przykłada się do nauki
- uczeń pierwszej klasy
- dziwnie ubrany,
- biedniejszy,
- nowy w grupie

Źródło:
Raport z badań nad przemocą w szkole, (2011), Instytut Socjologii UW

W tej części warto również zwrócić uwagę na fakt, że w zasadzie każdy może stać się ofiarą przemocy ze strony rówieśników. Każdy przecież może być np. nowym w grupie lub zrobić coś co narazi go na śmieszność, coś co będzie kompromitujące. Warto o tym pamiętać chociażby w sytuacjach, kiedy odrzucamy/wyśmiewamy innych. My też możemy znaleźć się w takim położeniu – czego wówczas oczekivalibyśmy od rówieśników?

Debata o przemocy

Prowadzący dzieli uczestników na dwie grupy i prosi aby grupy zasiadły po przeciwnych stronach sali, tak by podział był wyraźny.

Zaprasza grupę do przeprowadzenia dyskusji na temat zamieszczonej poniżej opowieści. Jedna grupa zajmie stanowisko broniące ofiarę, druga usprawiedliwiający sprawców.

Historia:

Mariusz ma 14 lat, w nauce idzie mu tak sobie, ale bez większych problemów zdaje z klasy do klasy. Zdecydowanie większym wyzwaniem jest dla niego sport. Jakoś od małego nie miał w tym zakresie żadnych zdolności. Jest małomówny, spokojny, nawet nieśmiały. W szkole zawsze trzymał się na uboczu. Nie miał stałego kolegi, który zajmowałby obok niego miejsce w ławce.

Generalnie siedział w niej sam, chyba że nauczyciel sam wskazywał kto z kim ma siedzieć. Wtedy zazwyczaj siadał w ławce z jakąś dziewczyną. Choć niewiele mówił i nie wyróżniał się niczym szczególnym, nikomu nie wadził pewnego dnia ktoś nazwał go „Zaraza”. Po pewnym czasie wszyscy tak na niego wołali.

– O „Zaraza” znów dobiegnie ostatni – mówili koledzy przed startem w maratonie.

– „Zaraza” przesiądź się do innej ławki, bo chcę usiąść przy oknie – zaczepiali go i zmuszali do zmiany miejsca.

Nawet dziewczyny odsuwały się od niego na korytarzu:

– Muszę się odsunąć, bo jeszcze HIVa dostanę! – nabijały się.

Mariusz godnie znosił te wszystkie zaczepki. Udawał, że ich nie słyszy, odwracał się, odsuwał, odchodził.

Mimo, że dokuczano mu odkąd zaczął chodzić do szkoły nikt nie stawał w jego obronie. Nauczyciele najwyraźniej uznali, że po prostu jest taki cichy, spokojny. Poza tym im też nie rzucał się w oczy i nie sprawiał żadnych problemów.

Pewnego dnia podeszło do niego dwóch chłopców z młodszej klasy. Nietrudno było zauważyć, że są młodszy, bo byli niżsi prawie o dwie głowy i wyglądali jak małe dzieci podczas gdy Mariusz powoli przeistaczał się już w mężczyznę.

– Ale ty jesteś Zaraza! – zaczęli wykrzykiwać i śmiać się.

Wtedy Mariusz nie wytrzymał i choć nigdy nie był skory do bójk rzucił się na nich i przewrócił. Nie wiadomo skąd wziął nagle tyle siły, ale po kilku ruchach młodszy leżeli przyciśnięci twarzą do podłogi. Mariusz siedział na nich okrakiem, gdy usłyszał głos nauczyciela:

– Co ty wyprawiasz!?! Masz ich natychmiast puścić i marsz do dyrektora.

Prowadzący w czasie debaty powinien notować różne, znaczące wypowiedzi uczestników, tak by na koniec poddać je pod dyskusję i omówić w grupie. Podsumowując debatę prowadzący powinien zwrócić uwagę na kilka istotnych zagadnień:

1. Mariusz jest ofiarą przemocy.
2. Przemoc wobec Mariusza polega na wyśmiewaniu i izolowaniu go (izolowanie jest przemocą).
3. Brak reakcji ze strony nauczycieli, co wpływa na zwiększenie izolacji ofiary oraz jest przyzwoleniem na przemoc.
4. Reakcja Mariusza na zaczepkę młodszych kolegów – zdarza się, że ofiara przemocy w pewnym momencie nie wytrzymuje napięcia i sama zaczyna stosować rozwiązania przemocowe. Należy jednak rozpatrywać je w szerszym kontekście.

Obcy

Ćwiczenie umożliwia uczestnikom doświadczenie bycia osobą izolowaną, nieakceptowaną, próbującą zabiegać o względy grupy. Po jego przeprowadzeniu prowadzący powinien mieć na uwadze kondycję uczestników i poświęcić tyle czasu ile potrzeba na omówienie ćwiczenia.

Przebieg ćwiczenia:

Jedna osoba zostaje tzw. Obcym i opuszcza klasę. Wówczas pozostali uczestnicy dzielą się na mniejsze grupy. Każda grupa wybiera „klucz”, który ją charakteryzuje – np. w naszej grupie wszyscy mają krótkie włosy, w naszej grupie wszyscy mają tenisówki itp. „Klucz” powinien odnosić się do cech zewnętrznych. Ważne jeden z wybranych „kluczy” musi pasować również do Obcego. Dobrane grupki siadają obok siebie. Obcy wraca do klasy. Jego zadaniem jest rozszyfrować „klucze” i przekonać się, do której grupy należy. Istotne jest, aby uczestnicy będący w swoich grupach zachowywali się w sposób mało przychylny, jeśli ich klucz nie pasuje lub Obcy nie może go odgadnąć – powinni w sposób zdecydowany, nieprzyjemny, prześmiewczy – odrzucać go.

Prowadzący powinien jednak zachować dużą czujność w czasie tego ćwiczenia, jednocześnie powinien mieć pewność, że w danej grupie rola Obcego nie przypada komuś, kto doznaje właśnie takich sytuacji.

Bardzo ważne jest szczegółowe omówienie ćwiczenia z grupą i zapewnienie uczestnikom odpowiedniego wsparcia. W czasie omawiania ćwiczenia warto zwrócić uwagę na następujące kwestie:

1. Co czuli uczestnicy, którzy odgrywali rolę Obcego?
2. Co czuli uczestnicy, którzy stanowili grupę i odrzucali Obcego?
3. Czy uczestnicy, którzy stanowili grupę mieli takie odczucia, że chcą mimo różnic i braku dopasowania, włączyć Obcego do grupy?
4. Czy w czasie ćwiczenia uczestnikom tworzącym grupę towarzyszył opór?
5. Jakie konsekwencje mają takie zachowania dla grupy i dla Obcego?
6. Co można byłoby zrobić, żeby przełamać niechęć do Obcego, jakie grupa widzi pozytywne rozwiązania w takiej sytuacji?

CZĘŚĆ TRZECIA

INTERWENCJA W SYTUACJI PRZEMOCY RÓWIEŚNICZEJ

Materiały: flipchart, markery, kartki, taśma klejąca lub guma (do przyczepiania kartek na ścianie), lina/taśma

Prawda i fałsz

Prowadzący prosi uczestników aby powstali i dzieli klasę na dwie części (można w tym celu rozwinąć na środku linę lub przykleić taśmę). Na jednej stronie kładzie kartkę z napisem PRAWDA, na drugiej FAŁSZ. Następnie czyta poniższe zdania i prosi uczestników aby zajęli odpowiednie stanowisko.

Poniższe zdania mają charakter problemowy i każde z nich powinno być (po krótko) omówione z uczestnikami w kontekście ewentualnych rozwiązań poszczególnych sytuacji. Niektóre zdania stanowiąc będą element kolejnego ćwiczenia.

- 1. Kamil powinien schudnąć, wówczas nikt nie miałby powodu, by się z niego śmiać.**

2. Skoro nauczyciel nie reaguje na to, że wszyscy wyśmiewają się z Michała i nazywają go Śmierdzielem, to znaczy, że wszystko jest w porządku.

3. Tak długo jak Kasia nie będzie miała smartfona, tak długo nie będzie traktowana poważnie przez kolegów.

4. Beata ma same piątki i nie daje nikomu odpisywać prac domowych, nic więc dziwnego, że nikt nie chce się zadawać z taką kujonką.

5. Wszyscy liczą się z Dawidem i skoro on uważa, że Marcin jest do niczego, nikt nie będzie gadał z Marcinem.

6. Hubert nigdy nie powiedział, że przeszkadza mu fakt, iż nazywają go Fajfus, a nawet się z tego śmiał, zatem widocznie nie widzi w tym problemu.

7. Odkąd Jolka zapomniała wylogować się z facebooka i wszyscy przeczytali jej rozmowy z Damianem stała się pośmiewiskiem całej klasy. Nic już tego nie zmieni.

Prowadzący dzieli uczestników na 4 grupy i każdej rozdaje jedno z pogrubionych zdań. Prosi grupy, aby zastanowiły się nad konkretnymi rozwiązaniami wskazanych wyżej sytuacji.

Działania zapobiegające agresji i przemocy w szkole można podzielić na dwa rodzaje:

1. Działania na poziomie całej szkoły:

- diagnoza
- szkolenia i grupy wsparcia dla nauczycieli
- edukacja rodziców
- stworzenie jasnego systemu norm i zasad szkolnych (wraz z określeniem konsekwencji ich nieprzestrzegania)
- konferencje, warsztaty na temat problemu
- współpraca szkoły ze środowiskiem lokalnym
- nadzór nad uczniami w czasie przerw
- atrakcyjne/aktywne przerwy
- większa kontrola „ukrytych” miejsc
- budowanie przez nauczycieli relacji zaufania (możesz do mnie przyjść i podzielić się wszystkim)
- utworzenie telefonu/skrzynki kontaktowej w sprawach agresji i przemocy.

2. Działania na poziomie klasy:

- wspólnie ustalone reguły (zasady) mające na celu zapobieganie przemocy (w tym także jasno określone konsekwencje)
- zajęcia profilaktyczne i
- regularne rozmowy z uczniami na temat problemów klasowych
- współpraca uczniów w nauce i wspólne organizowanie przyjemności
- spotkania: uczniowie – nauczyciele – rodzice
- wspólne pozytywne działania
- organizacja nauczania z wykorzystaniem pracy w grupach
- nagradzanie dobrych zachowań uczniów.

Bardzo ważnym elementem są działania związane z pomaganiem konkretnym osobom – ofiarom, sprawcom i świadkom przemocy.

Instytucje i osoby, które mogą pomóc szkole w sytuacji przemocy rówieśniczej to: władze lokalne – samorząd, biura edukacji; poradnia psychologiczno-pedagogiczna; świetlica socjoterapeutyczna; w ostateczności – sąd, policja, pełnomocnik urzędu miasta i gminy ds. profilaktyki, i rozwiązywania problemów alkoholowych, kuratorzy sądowi, pracownicy pomocy społecznej.

Mapa pomocy w sytuacji przemocy rówieśniczej

Do zrealizowania tego zadania potrzebna będzie duża kartka papieru (w tym celu najlepiej połączyć, skleić ze sobą cztery kartki z flipcharta). Zadaniem grupy jest opracowanie różnych możliwości pomocy w sytuacji przemocy rówieśniczej oraz rozrysowanie proponowanych rozwiązań (część z nich została wskazana w ramce powyżej). Prowadzący powinien zachęcić grupę do konstruowania własnych, innowacyjnych pomysłów, które mogłyby ochronić grupę rówieśniczą w sytuacji przemocy.

Kodeks postępowania grupy

Zakończeniem zajęć jest wspólne wypracowanie kodeksu postępowania, który pozwala na utrzymanie dobrych relacji między uczestnikami opartych na wzajemnym szacunku. Kodeks powinien zostać opracowany w formie pisemnej. Powinni go podpisać wszyscy autorzy.

EWALUACJA

CO JUŻ WIEM, CO MI SIĘ PRZYDA

Ewaluacja z jednej strony ma na celu podsumowanie zajęć i sprawdzenie czy zostały przeprowadzone w ciekawej formie, czy zostały odpowiednio zrozumiane przez uczestników, z drugiej zaś strony jej celem jest powtórzenie wiedzy i omówienie umiejętności jakie zostały zdobyte.

Czego się nauczyliśmy

Prowadzący zachęca grupę do powtórzenia zdobytych wiadomości. Zadaje pytania:

- co to jest przemoc
- kiedy mamy do czynienia z przemocą rówieśniczą
- kto może zostać ofiarą przemocy rówieśniczej/czy możesz to być ty
- w jaki sposób można poradzić sobie w sytuacji przemocy

Te ogólne, wyjściowe pytania służą weryfikacji wiedzy, pozwalają na ostateczne rozwianie wątpliwości w niektórych kwestiach.

Jak się uczyliśmy

Prowadzący prosi uczestników aby pisemnie (lub ustnie, ale wówczas każdy po kolei) powiedzieli co wydało im się ciekawe w czasie zajęć, które ćwiczenia oraz prosi o wskazanie tych, które były dla nich mało interesujące. Powinien być jednocześnie przygotowany na ewentualną krytykę i pozostawić młodzieży szansę na wypowiedzenie opinii (również negatywnych), nie obciążając konsekwencjami. W przypadku, gdyby między prowadzącym a uczestnikami istniała codzienna zależność (np. zajęcia są prowadzone przez wychowawcę klasy) lepszym rozwiązaniem jest udzielenie anonimowych odpowiedzi na kartach.

Co zapamiętamy

Na zakończenie prowadzący prosi uczestników o przekazanie informacji co zostanie przez nich zapamiętane po wspólnych zajęciach, czy zdobyta wiedza będzie dla nich przydatna i w jakim zakresie.